

urychleném nastolení monopolu komunistické moci v Československu. Prosazovala jej jak prostřednictvím aktivity jí ovládaných skupin v československé bezpečnosti, tak radikalicí některých členů komunistického vedení, také prostřednictvím tlaku Informačního byra komunistických stran i přímým Stalinovým vzkazem. Zatímco komunisté měli velkou mezinárodní oporu a podporu, zůstali jejich odpůrci z mezinárodního hlediska ve vzduchoprázdnu. Nemohli počítat s politickou podporou vlád západních států. Mnozí se dokonce domnívali, že postup československých komunistů odporuje zahraničně politickým zájmům Sovětského svazu.

Únor 1948 byl československou formou nastolení monopolu komunistické moci a přechodu země do sovětského bloku. V tomto smyslu patří do řady politických událostí v ostatních státech sovětského bloku, jež plnily stejnou funkci. Československá zvláštnost spočívala v tom, že se přechod odehrál v zemi, kde nestála sovětská vojska, že komunisté jej provedli za velké podpory části obyvatel a drtivé většiny dělníků, kteří podporovali komunisty pro sliby, jež tito pak nesplnili a že prezident Beneš i parlament tento přechod legalizovali.

Nastolením monopolu komunistické moci skončil československý experiment, usilující o spojení socialismu a demokracie. Začalo období postupného a v padesátých letech intenzivního uplatnění

sovětského způsobu řízení společnosti a dirigování nejdůležitějších ekonomických a mocenských oblastí z Moskvy. Nastalo období totální nadvlády vedoucí komunistické skupiny nad společnostmi, vyznačující se úplnou likvidací demokratických principů v politickém, ekonomickém i občanském životě. Monopol komunistické moci dostal podobu nekontrolované a nekontrolovatelné moci, změnil se ve vládu zvůle, jejímž produktem byla masová nezákonnost, vrcholící v lidské tragedii statisíce nevinných osob, v politických procesech a vraždách.

Sovětský způsob řízení všech oblastí společnosti a prosazování sovětských mocenských zájmů ve vnitřní i zahraniční politice Československa byly od počátku cizím, neorganickým krokem v životě československé společnosti. Odporovaly jejímu historickému vývoji a tradicím i současným možnostem a budoucím potřebám. Dolehly na společnost jako příkrov, dusící její přirozený vývoj a rozmach. Právě rozpor mezi potřebami a možnostmi progresivního společenského pohybu, mezi životem obyvatel na jedné a neorganickými způsoby řízení společnosti na druhé straně se stal trvalým zdrojem jejich krizových prvků, jež v určitých bodech vývoje přerostly v celospolečenskou krizi. Pražské jaro – pokus o společenské reformy – bylo přirozeným výrazem snahy o odstranění nebo alespoň zmírnění oněch trvalých zdrojů společenské krize.

Z čeho se rodilo « Pražské jaro »

ZDENĚK HEJZLAR

(Kapitola z knihy « Praha ve stínu Moskvy », která vyšla švédsky – a vyjde v roce 1978 také norsky – jako zjednodušená verze práce « Reformkommunismus – Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei », Köln 1976)

Dramatičnost československého vývoje v letech 1968-1969 způsobila, že pro mnohé pozorovatele a posuzovatele zanikla souvislost těchto bouřlivých událostí s vývojem, který byl zahájen dávno předtím. Pro leckoho stalo se Československo zajímavým teprve ve chvíli, kdy se uprostřed svobodného veřejného mínění v « pražském jaru » hlučně projeví i různé extrémní stanoviska a snahy. Mimoto se v politickém boji roku 1968 zcela přirozeně staly předmětem kritiky především slabosti, prohry a polovičatosti období bezprostředně předcházejícího. Kontinuita procesu, který rokem 1968 vrcholil, avšak ani zdaleka nezačínal, nebyla zdůrazňována. « Šedesátá léta » se naopak prezentovala spíše ve světle toho, co nebylo uskutečněno, než toho, co bylo připraveno. Avšak fenomén československého reformního komunismu a československý pokus o strukturální demokratickou reformu je možné pochopit jen v kontinuitě vývoje mnohem delšího než byl rok 1968.

Praha bez Stalinova pomníku

Nové období v dějinách Československa bylo ve skutečnosti zahájeno 12. sjezdem KSČ v prosinci roku 1962, jemuž symbolicky předcházelo stržení monstruózní Stalinovy sochy nad Prahou. Na tomto sjezdu totiž padla slova o potřebě revize politických procesů padesátých let, o vyčerpání možností extenzivní industrializace a o « přerůstání diktatury proletariátu ve všelidový stát » v situaci, kdy « třídní boj přestal být hlavní silou společenského vývoje ».

Všechno to bylo ovšem ještě vysloveno ve stínu chruščevovské fantazie o « dosažení komunismu ve dvaceti letech » a při faktickém upevnění diktátorské role strany, jak byla uzákoněna v nové ústavě z roku 1960. Avšak události pozdějších let potvrdily, že to byl tento 12. sjezd KSČ, který vytvořil historickou césuru, od níž začal komplikovaný a rozporuplný reformní vývoj v zemi. Od roku

1963 začala se postupně vytvářet vnitrostranická fronta podle příslušnosti ke konzervativní formuli «zdokonalování stávajícího» a k progresivistické formuli «vytvoření nového» modelu socialismu.

Příčiny ústupu Novotného stranického a státního vedení k rozhodnutí, jimiž se začalo měnit politické klima v zemi, tkvěly především v tlaku minulých neúspěchů a porážek, jak se krystalizovaly v ekonomické stagnaci počátku šedesátých let. I tak by však bylo k ústupu sotva došlo, kdyby nebylo rozhodujícího vlivu Chruščevovy politiky. Poprvé v dějinách sovětského komunismu přestalo být reformní myšlení kacířstvím. Došlo k nové vlně uvolňování ve vztazích SSSR a Západu, to jest k pohybu, na který bylo Československo vždy mimořádně citlivé. Došlo však také k dalšímu oslabení moskevského monocentrismu v komunistickém hnutí zosťováním neřešitelných rozporů mezi SSSR a Čínou. I v evropském komunistickém hnutí se objevila nová pozoruhodná protidogmatická stanoviska, zejména v «Togliattioho závěti» a v mnohých stanoviscích italské komunistické strany. Antonín Novotný si mohl dovolit hledat východisko z těžké krize cestou reformem. Netušil ovšem, že právě v Československu musí takový vývoj dříve či později zákonitě překročit hranici danou jeho představou o «nevyhnutelných ústupcích době». V každém případě vzniklo v Československu politické ovzduší, které bylo možné charakterizovat jako «represivní toleranci» v podmínkách etatisticko-socialistického režimu.

Rehabilitace obětí teroru

Již od srpna 1962 pracovala z pověření ÚV KSČ zvláštní komise vedená Drahomírem Kolderem, jejímž úkolem bylo nové posouzení politických procesů proti komunistům v padesátých letech. Její zpráva nebyla nikdy v Československu publikována. Tato opatrnost byla ze strany Novotného vedení odůvodněná: při vši dobové zdrženlivosti byla totiž zručnost policejního a soudního teroru včetně rozhodující odpovědnosti sovětských «poradců» odhalena. Veřejnost se o její existenci dověděla až v srpnu 1963, kdy byla ohlášena rehabilitace obětí Slánského procesu a obětí některých procesů přidružených. V tichosti bylo prohlášeno za «nevinně pronásledované» asi 400 bývalých komunistických funkcionářů. Obludnou kuriozitou zůstalo, že posmrtně rehabilitovaným byly ponechány v platnosti tzv. stranické tresty, a že se vedení strany vůbec nezabývalo rehabilitací stejně nevinně odsouzených nekomunistů.

V roce 1963 pracovala také jiná komise – podle místa působení v bývalém klášteře barnabitů zvaná «barnabitská» – která zkoumala procesy proti «slovenským buržoazním nacionalistům». Na její práci se podíleli přední českoslovenští historikové, kteří tak poprvé získali přístup k nejtajnějším materiálům z padesátých let. Výsledkem byla rehabilitace obětí těchto procesů – především Gustáva Husáka a Ladislava Novomeského – v prosinci 1963. Pro svůj podíl na rozvíjení teroru padesátých let byli zbaveni funkcí Široký, Bacilek a Köhler, a Čepička a Kopřiva byli dokonce vyloučeni ze strany. Z vlády zmizeli další lidé gottwaldovské garnitury – Dolanský, Jankovcová a Ďuriš,

novým předsedou vlády stal se technokraticky orientovaný Jozef Lenárt, ministrem školství liberální Čestmír Cisar, a tajemníkem ÚV KSS v Bratislavě Alexander Dubček.

Antonínu Novotnému se ještě podařilo, aby na všech rehabilitovaných i z milosti z vězení propuštěných přece jen «něco» zůstalo. Avšak rozhodnutí o rehabilitacích mělo i tak nesmírný význam. Jím byla totiž otevřena cesta pochybám o celé politice KSČ pro roce 1948, a úvahám o odpovědnosti za její výsledky. Minulost byla odtabuizována, i když jejímu celému zhodnocení stálo v cestě ještě mnoho překážek. Protože následovala i některá opatření v bezpečnostním aparátu a justici, která je měla «očistit» od strašlivého dědictví padesátých let, byla dříve nekontrolovatelná moc represivního aparátu přece jen zčásti omezena. Nezákonné postupy se sice i nadále vyskytovaly, avšak spíše jako výjimka než jako pravidlo. Význam obou těchto výsledků byl dalekosáhlý.

Ekonomická reforma

Nejzávažnějším faktorem změny stala se rozhodnutí o přípravě a provedení ekonomické reformy. Její návrh byl připravován ve vědeckém kolektivu pod vedením profesora Oty Šika. Konceptce byla schválena v lednu 1965, do ledna 1967 byly principy reformovaného systému zkoušeny ve vybraných podnicích, a od počátku roku 1967 byla zákonem zavedena v celém hospodářství pod názvem «nová soustava řízení národního hospodářství».

Obsahem reformy byla výrazná decentralizace řízení, obnova některých funkcí trhu v systému plánovaného hospodářství, hmotná zainteresovanost podniků i zaměstnanců na výsledcích hospodaření, příjmová denivelizace a – především – postupná emancipace hospodářství z přímého direktivního řízení orgány politické moci. Základní tendence byly shodné s tendencemi připravovaných reform v ostatních socialistických zemích včetně SSSR, avšak nové prvky byly v československém projektu výraznější. Ve své původní podobě stimulovala reforma spíše technokratické než demokratické důsledky, avšak význam dvou jejích aspektů byl od počátku revolucionizující. Příjmovou denivelizací mířila proti principu primitivního rovnostářství, který byl základním pilířem sociální politiky KSČ v celém období od roku 1948. Jeho opouštění tvořilo novou sociální kvalitu. Emancipace ekonomické sféry z pout dirigismu politické moci mířila ještě hlouběji. Mířila k postupnému zrušení onoho základního srůstu moci, který mohl být odůvodněn jako nevyhnutelný v krátkém období revolučních přeměn ekonomického systému, který však v dalším vývoji nejen činil systém neefektivním, ale dokonce jej vracel až k opatřením podobným předkapitalistickému mimoekonomickému donucování. Mimoto činil srůst moci každou politickou demokratizací mimořádně obtížnou, protože byl svou podstatou zdrojem centralismu a byrokratismu. Jen jeho oslabení a odstranění činilo výhled k historicky novému demokratickému pluralismu možným. V Československu šedesátých let se brzy našli komunisté i nekomunisté, kteří to pochopili.

Ideologické uvolnění

Po 12. sjezdu KSČ byl i vedením strany akceptován slogan «vědeckotechnické revoluce» – jako východisko z ideologické bídy. Sama «revoluce» nebyla příliš aktuální, protože čs. společnost ještě na prahu postindustriálního vývoje nestála. Slogan však splnil progresivní úlohu – stimuloval rozvoj vědy a školství, a zvyšoval úlohu inteligence ve společnosti. Nové zákony modernizovaly a demokratizovaly poměry ve školství a v Akademii věd. Uvolněná cenzura vědeckých a populárně – vědeckých publikací umožnila, aby se na knižním trhu objevily takové práce, jakou byla Karla Kosíka «Dialektika konkrétního», Oty Šika «Ekonomika, zájmy, politika», Radovana Seluckého «Ekonomika, morálka, život», Zdeňka Mlynáře «Stát a člověk», Radovana Richty a jeho kolektivitu «Civilizace na rozcestí». Byla prolomena kulturní izolace, a v Československu se začaly číst a vydávat práce marxistických i nemarxistických západoevropských a amerických autorů. Českoslovenští intelektuálové získali přístup k poznání nekonformních marxistických postojů italské, polské a jugoslávské provenience. Došlo k prudkému rozvoji sociologie a politologie, a k prvním sondám do skutečného stavu společnosti i do mocenského mechanismu. Československá historiografie dostala možnost vydat řadu děl o dříve tabuizovaných obdobích národních i stranických dějin. Vznikla nová společensko – vědní pracoviště a týmová seskupení, z nichž mimořádný význam měl již uvedený tým profesora Oty Šika, a pak tým Radovana Richty zabývající se otázkami vědecké a technické revoluce a jejími předpoklady a důsledky, a tým Zdeňka Mlynáře zabývající se tématem demokracie a politického systému v socialistické společnosti.

V tuhých, avšak většinou vyhrávaných konfliktech uskutečňovala se do té doby nevídaná svoboda umělecké tvorby. Sedesátá léta se stala novou «zlatou dobou» československého divadla, filmu i literatury – snad právě proto, že se umělci tvůrci přece jen museli i nadále prodírat byrokratickým odporem, který jejich dílům vnucoval povahu nejen uměleckého, ale i politického činu. «Ideologický svorník» stalinismu byl uvolněn.

Náznaky demokratizace

I pro Novotného establishment stalo se módním, aby špičky stranické inteligence byly přizváány ke konzultacím při tvorbě usnesení. Většinou ovšem zůstávalo jen u manifestace vědeckosti, protože předkládané návrhy a analýzy byly pak stranickou byrokracií znovu deformovány. To se stalo zejména v přípravě 13. sjezdu KSČ v roce 1966. Sjezd však mohl konstatovat jisté zlepšení hospodářské situace ve srovnání s počátkem šedesátých let. Formulacemi o «začínající éře vědecko – technické revoluce» v nyní již «všelidovém státu», a znovupotvrzením závaznosti ekonomické reformy zostřil se rozpor mezi deklarovanou reformní linií a brzdicí praxí novotnovské byrokracie, která i po sjezdu podržela vedení strany ve svých rukou.

Od poloviny šedesátých let byla přijata řada usnesení, která měla vést k «zefektivnění» – a ve

velmi omezené míře i k demokratizaci – politického systému. Byly přijaty zákony o zřízení státní kontroly a o správním pořádku. V letech 1964 a 1967 byla přijata usnesení rozšiřující pravomoc slovenských národních orgánů. Nemohla však uspokojit slovenské požadavky, které v roce 1963 historik Miloš Gosiorovský znovu formuloval jako požadavek federativního uspořádání. Byla přijata četná usnesení o zlepšení práce strany, Národní fronty, odborů i organizace mládeže. V roce 1965 objevila se v projevech na zasedání ÚVKSC dokonce téze, že nadále nelze stranu ztotožňovat se státem, že «dělba práce» je nevyhnutelná, a byla přijata opatření liberalizující kádrovou politiku. Avšak na zasedáních ÚV KSČ v roce 1967 byla opět zdůrazňována nedotknutelnost diktátorského postavení strany, i když se v usnesení lednového zasedání objevila poprvé i formulace o «reprezentaci zájmů» v Národní frontě, a i když na tomto zasedání došlo k řadě kritických vystoupení. Nekomunistickým stranám byl v Čechách povolen omezený nábor nových členů, a v usnesení ÚV KSČ ze září 1967 mluvilo se dokonce o «partnerství» v Národní frontě. Poměrně nejdále se pokročilo novým zákonem o národních výborech a o volebním systému. Zákon o národních výborech obnovil některé prvky územní samosprávy. Nový volební zákon zaváděl vícemandátové obvody s nejméně o polovinu větším počtem kandidátů než zvolitelných míst, a tím alespoň omezený princip výběru.

Změna společenského vědomí

Souběžně s reformami docházelo v Československu k postupné změně společenského vědomí, a ke stále ostřejším konfliktům s mechanismem moci. Novotnovská administrativa prováděla nervozní represivní zásahy vždy, kdy se domnívala, že kritika a požadavky míří na diktátorské postavení strany nebo na Novotného a jeho nejbližší spolupracovníky osobně. Tak tomu bylo v případě kritického vystoupení filosofa Arnošta Kolmana na aktívech spisovatelů v roce 1962, při studentských «Majáles» v letech 1963 a 1965, při «aférách» kulturně – politických týdeníků «Kulturní život» na Slovensku v letech 1963 a 1964 a «Literární noviny» v Čechách v letech 1965 a 1966, při konfliktu s učiteli Vysoké školy stranické v roce 1964, při «aféře» filosofa Ivana Svitáka v letech 1964 a 1965, při procesu proti Jindrovi a Pušovi v roce 1965, při «aféře» studentských funkcionářů Holečka a Müllera v letech 1965 a 1966, při konfliktu s vedením Svazu čs. spisovatelů v záležitosti protestu proti rozsudkům nad Siniavským a Danielem v SSSR a při «aféře» Ladislava Mňačka kolem vztahů ke státu Israel na jaře 1967 – a zejména pak v souvislosti se 4. sjezdem Svazu čs. spisovatelů v červnu 1967 a v souvislosti s tzv. «strahovskou» demonstrací pražských vysokoškoláků v říjnu 1967. Na 4. sjezdu Svazu čs. spisovatelů vystoupili Ludvík Vaculík, A. J. Liehm, Milan Kundera, Pavel Kohout, Ivan Klíma, Jan Procházka a další přední spisovatelé s ostrou kritikou nejen kulturní politiky, ale i celospolečenské situace. V té době vyvolal Novotný i «svůj» poslední politický proces proti v emigraci žijícímu Pavlu Tigridovi a proti spisovateli Janu Benešovi. Nejtěžší

srážky vznikaly při pokusech nastolit diskusi o skutečné demokratizaci politického systému, jak dokazoval Novotného konflikt s Otou Šikem pro jeho vystoupení na 13. sjezdu KSČ. Šik tu totiž naznačil, že ekonomická reforma sotva bude plně uskutečnitelná bez demokratizace systému politického.

Radikalizace postojů ve straně i ve společnosti nevycházela ve druhé polovině šedesátých let z akutního stavu hospodářského úpadku, jakkoliv stagnace ekonomiky z let 1962 a 1963 společenské vědomí trvale ovlivňovala. Československé hospodářství mohlo vykázat opět mírně vzestupnou tendenci. Došlo k výraznému zlepšení v zemědělství a k růstu zemědělské výroby. Režim mohl v roce 1967 připravit řadu závažných sociálních zlepšení včetně zavedení pětidenního pracovního týdne. Prosadily se jisté prvky intenzifikace průmyslové výroby a rozvoje terciální sféry, i jisté prvky příjmové a konzumní denivelizace. Docházelo k postupnému prosazování zásady uplatnění podle schopnosti, a tím ke zlepšování kvalifikační struktury aparátů. Cestou milosti a amnestie byli z vězení propuštěni političtí vězňové, a i bez rehabilitace našla velká část dříve pronásledovaných a diskriminovaných jakéstakés místo ve společnosti.

Československo těchto let bylo vnitřně nejsvobodnější zemí sovětského bloku, i když ke skutečné svobodě bylo daleko. Avšak Antonín Novotný a konzervativní část jeho establishmentu stali se v létě 1967 netrpělivými a agresivními, zatímco protinovotnovská opozice vytvořila své pozice i uvnitř ústředního výboru a aparátu strany. Novotný nastoupil k protiúderu nejen tím, že konflikt se spisovateli nechal řešit bezohledně tvrdě, ale i arogantním postupem proti slovenským komunistům. Vystupoval s výhrušnými výroky proti svým kritikům Učinil pochybným svůj vztah k reformám jako celku, a v té době už silná opozice pochopila, že se Novotný dříve či později pokusí o rozdrčení reformních sil – nebude – li včas zbaven moci. Opoziční fronta byla ovšem pestrá a nesourodá. Obsahovala jak síly orientované na protinovotnovský palácový převrat a ochotné připustit jen další drobné reformy, tak síly technokraticky orientované i síly připravené k útoku za strukturální demokratickou reformu. Bylo jen zákonité, že od ledna 1968, kdy se toto pestré a nesourodé seskupení dostávalo k rozhodujícímu slovu ve straně a v zemi, došlo rychle k jeho nové diferenciaci. Ale to už byla historie «pražského jara» – nikoliv historie vytváření jeho předpokladů.

*
* *

Domnívám se, že je užitečné připomenout si na prahu 10. výročí «jara» především složitý vyvoj, jenž «jara» předcházela. Vyrůstal z vnitřních rozporů tehdejší československé společnosti a probíhal především uvnitř komunistické strany samé – žádný «cizí květ» a nic «spadlého s nebe». S léty přibývá těch, kteří se přikláníjí k takovému nehistorickému výkladu. Je nebezpečný, protože zatemňuje rozhodující poučení pro budoucnost.

Z. H.

Boj o nástupnictví po Husákovi

Postupně prosakuji zprávy o okolnostech, které provázely prosincové plénum ÚV KSČ. Den před plénem se konala obvyklá porada krajských tajemníků se členy předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ, tentokrát proběhla neobvyklým způsobem. Do obvyklé instruktáže o rozdělení rolí v diskusi zazněl kritický hlas. Jihočeský tajemník Jan Hejna řekl, že pochopitelně budou plnit úkoly vytýčené v připraveném referátu, rozvíjet socialistické soutěžení na závodech, ale to samo problémy nevyřeší, když chybí jasná koncepce, jak řešit narůstající disproporce a navíc je ekonomický úsek velmi slabě řízen ze strany odpovědných soudruhů na ÚV KSČ (Josef Kempný). Přisadil si pražský městský tajemník Antonín Kapek, který adresněji vytýkal Kempnému, že neřídí ekonomiku s předstihem, ale jen ve vleku událostí improvizuje krátkodeché opatření. Soudruh Husák prý mu nemůže příliš radit, «má toho moc».

Předsednictvo ÚV KSČ ještě narychlo doplnilo připravená kádrová opatření a delimitaci pravomocí členů předsednictva pozměnilo v tom smyslu, že řízení konkrétních ekonomik bylo svěřeno podřízeným tajemníkům a Kempnému zůstala jen «makroekonomika». Zato však převzal po Husákovi přímé řízení oddělení branné politiky (vedoucí je Eugen Thurzo – Bilakův člověk) s úkolem zkvalitnit jeho činnost ve vztahu k StB, aby nedocházelo k ukvapeným zákrokům, které působí politické škody (zákrok proti P. Landovskému?). Kempný si po plénu stěžoval, že Husáka z českých členů předsednictva plně podporuje jen on sám.

Husák zneklidněný průběhem porady s krajskými tajemníky, zejména tím, že za Hejnovým vystoupením tušil právem režii Lubomíra Štrougala, se obrátil o pomoc do Moskvy. Brežněv mu dal volnou ruku k opatřením, kterými by udržel situaci pod svou kontrolou. Husák poté vyzval Hejnu, aby «dobrovolně» odstoupil z funkce, protože když projevil nedůvěru k práci předsednictva, nemůže v ní setrvat. Hejna dobrovolně odmítl se podřídit a Husák potom prosadil Hejnovu odvolání z rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ. Štrougal dostal uloženo prosadit to na plénu KV. Hejna má odejít do Sofie jako velvyslanec.

Hejnu prosazoval Štrougal jako ministra vnitra po Kaskově smrti a od té doby se stal Husákovi podezřelým. Nyní, aby oplatil Štrougalovi jeho obchvatný manévr, podrobil na předsednictvu kritice jeho defenzivní přístup k jednání v Rakousku a vyhýbavé «Nezásadové» vystupování na tiskové konferenci ve Vídni. Husák utrpěl Pyrrhovo vítězství, ale jeho rivalita se Štrougalem tím nabyla zjevné povahy. Lze říci, že Husáka zaštiťuje už jen Brežněv, v momentu indispozice nebo absence tohoto ochránce je vystaven nebezpečí frontálního útoku. Může zatím proti sobě vzájemně rozehrávat rivalitu alternátů Štrougala, Indry, Kapka či Bilaka, ale je již v situaci, jakou měl Novotný potom, co na říjnovém plénu v r. 1967 byla usnesena zásada dekumulace funkcí. Dá se jen tušit souvis-